

В.М.Геєць, акад. НАН України

директор Інституту економіки та прогнозування НАН України

ДОВІРА ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Сучасні дослідження проблем довіри, згідно з одним із засадничих тлумачень Ф.Фукуями¹, – найважливішої складової соціального капіталу, зосереджені на вивченні соціоекономічних феноменів, що виникають у результаті рівня довіри, що склався в суспільстві (яку називають міжособистісною довірою), а також інституційних складових довіри, формально близьких одна одній, але вельми відмінних за змістом і ролі в суспільстві. Соціальний капітал як категорія економічної науки виник унаслідок розширеного тлумачення рушійних сил економічного розвитку, до складу яких, окрім традиційних, входять ресурси, пов'язані з мотивами й умовами, що впливають на поведінку людини не лише як на учасника господарського життя, а і як на суб'єкта життя суспільного. Довіра, один з основних носіїв соціального капіталу, згідно з Д.Коулманом², один з найважливіших різновидів капіталу, – перш за все, є довготривалим ресурсом економічного зростання. Як ключове поняття, довіру досліджують у рамках багатьох суспільних дисциплін, але насамперед у соціології. З 1994 року Інститут соціології НАН України здійснює академічно вивірений соціологічний моніторинг різних соціальних феноменів і явищ, що впливають на формування довіри в суспільстві. Отримані дані свідчать, що історичні події останніх 20 років, що мали у своїй основі часто інституційну і суспільну нестабільність, обумовлену економічними, політичними і соціальними трансформаціями, справили відчутний вплив на рівень довіри в українському суспільстві. Причому цей вплив не завжди залежав від значущості та масштабності подій. Так, з 1994-го по 2010 роки оцінки населенням рівня своїх знань, що визначають сприйняття трансформації та формують погляди і поведінкові настрої людей, практично не змінилися, незважаючи на величезну кількість доленосних для країни і суспільства подій.

Для аналізу суспільного сприйняття життя країни особливе значення мають показники, що відбивають особистісну оцінку ступеня достатності знань для формування думок про політичні й економічні події, що відбуваються (табл. 1). Оцінка населенням своїх знань є важливим чинником адекватної соціальної, економічної та політичної його активності. Це з одного боку. А з іншого – враховуючи, що в подальшому ми побачимо їх недостатність, виникає можливість активного маніпулювання поглядами населення.

¹ Див. докладно найповнішу, на нашу думку, розробку проблеми довіри: Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004.

² Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 124.

Таблиця 1

**Оцінки населенням України ступеня достатності
політичних і економічних знань (1995–2010), % респондентів**

Ступінь достатності знань	1995		1999		2004		2008		2010*	
	Полі- тич- них	Еко- номі- чних	Полі- тич- них	Еко- номіч- них	Полі- тич- них	Еко- номіч- них	Полі- тич- них	Еко- номі- чних	Полі- тич- них	Еко- номіч- них
Не достатньо	31,9	46,7	29,3	40,6	34,6	46,3	27,5	38,2	24,7	38,6
Важко сказати	25,9	25,0	22,9	23,4	22,1	20,7	23,4	21,8	23,6	22,6
Достатньо	11,0	7,9	12,0	9,6	15,4	15,4	24,4	21,2	22,4	19,0
Не цікавить	29,9	19,3	34,9	25,5	27,6	17,3	24,4	18,5	29,3	19,8

* Дані національного моніторингового опиту, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 552–553.

Отже, кількість тих, хто вважає, що у них достатньо політичних знань, з 1995 року збільшилося з 11% до 22,4% (див. табл. 1). Незважаючи на, здавалося б, очевидне поліпшення ситуації за 15 років, цей процес має в довготривалій оцінці негативну характеристику, оскільки менше чверті українського населення вважає, що здатне оцінити ситуацію й адекватно відреагувати на неї, сформувати своє ставлення до неї, а також до оточуючих. Це дуже мало – менше, ніж кожен четвертий, може бути повноправним учасником політичного процесу і, відповідно, зробити політичний вибір свідомо. Очевидно, нам знадобиться ще років 30, щоб формувати суспільство, в якому більшість населення усвідомлено брала б участь у політичних і економічних процесах, була б здатна до самоорганізації та відповідальності за ухвалені рішення. Це надзвичайно важке завдання.

Ситуація з економічними знаннями є не набагато кращою. Тих, хто вважає, що має їх достатньо, 2010 року було лише 19,0%, адже економічні трансформації тривають понад 20 років. І це в епоху, коли суспільство й економіка знань є засадничими характеристиками часу.

Проте повернемося до вже згадуваного нами Дж.Коулмана, який визначив соціальний капітал як один із найважливіших сучасних ресурсів розвитку нарівні з такими відомими, як природний, фізичний і людський – такий, що характеризується, перш за все, знаннями і навичками, накопиченими в суспільстві, і репрезентований, насамперед, через довіру³.

За даними Світового банку за 2000 рік⁴, питома вага капіталу, пов'язаного з характеристикою людських інтересів, так званого невидимого капіталу, складає приблизно 60%–80% залежно від ступеня багатства країни. В окремих країнах цей показник є значно нижчим, зокрема в Росії 2000 року він досягав лише 16% (табл. 2). В основі невидимого капіталу лежить довіра, що має особистісну й інституційну складові. Росія, як видно з табл. 2, в п'ять разів відстає від розвинених країн і більш ніж у три рази від бідних країн, що загалом дає підстави припускати, що в Україні, де лише розпочато розроблення в цьому напрямі, ситуація є не кращою,

³ Докладно позицію автора цієї статті щодо взаємодії довіри і розвитку див.: Геєць В.М. Взаємодія довіри і розвитку // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 3–16.

⁴ См.: Where Is the Wealth of Nations / World Bank. Washington, DC, 2006.

а може, і гіршою, оскільки тенденції, що характеризують довіру (особливо міжособистісну) в наших країнах, дещо відрізняються. Але про це йтиметься нижче.

Таблиця 2

Структура багатства країн залежно від ступеня їх багатства (2000)*
% до загального підсумку

Групи країн	Природний капітал	Фізичний капітал	Невидимий капітал
Бідні	26,0	16,0	59,0
Середні	13,0	19,0	68,0
Багаті	2,0	17,0	80,0
Світ у цілому	4,0	18,0	78,0
Росія**	44,0	40,0	16,0

* Where is the Wealth of Nations (Measuring Capital for the list Century). The World Bank. Washington DC, 2006. – P. 4.

** Сасаки М., Латов Ю, Ромашкина Г., Давыденко В. Доверие в современной России (компаративистский подход к "социальным добродетелям") // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 87.

Україна, що належить до так званих транзитивних країн, у процесі ринкових перетворень спирається здебільшого на природний і фізичний капітали минулого і не може швидко принципово змінити характер накопичень соціального капіталу, особливо у зв'язку з кризами. Проте для економічного розвитку, для зміни характеру економічного життя і поведінки людей, а також системи управління, яку реалізують ті самі люди, важливо вже зараз спертися на соціальний капітал, оцінити потенціал, закладений у ньому, інакше успіху в конкурентному плані ми не досягнемо.

Рівень довіри, який був у минулому, визначався іншим характером політичного, економічного і соціального життя країни, в якій роль індивідуальних якостей не мала домінуючого характеру. В новій системі суспільних відносин прийшли інші цінності, і аж ніяк не лише позитивні. Культ споживчого суспільства, культ багатства тощо породжує далеко не кращі зразки людської поведінки. Адже не можна забувати, що нинішня світова криза – це криза споживчої моделі. Водночас це народження нової моделі з новими пріоритетами цінностей.

Як змінилася особистісна довіра в Україні за роки трансформації? Посилаючись на дослідження, виконані міжнародним проектом WVS (Усесвітнє дослідження цінностей)⁵, динаміка питомих ваг українців, які вважають, що "більшості людей можна довіряти", характеризується як негативна – від 28,8% (1995–1998) до 24,5% (2005–2008). Хоча обстеження EVS 2008 року, методика якого збігається з WVS, показало дещо обнадійливіші дані – до 28,4%. Відзначимо, що по Росії показники EVS за 2008 рік також є вищими (29,4%), ніж дані WVS за період 2005–2008 років. Загалом динаміка міжособистісних показників довіри в Україні, Росії й інших постсоціалістичних країнах Європи сприймається, як свідчення того, що шлях до ринку у процесі трансформації та спираючись на індивідуалістичний характер поведінки мірою віддалення від колишньої системи не накопичують, а знижують потенціал невидимого капіталу, в якому одну з головних ролей відіграє міжособистісна довіра. Падіння ж довіри, як відомо,

⁵ Див.: <http://www.edelman.co.uk/trustbarometer/>.

збільшує трансакційні витрати. Щоправда, за результатами деяких спостережень, пік його падіння в окремих країнах уже пройдено. Кількість респондентів, які вважають, що більшості людей України можна довіряти, в багатьох європейських країнах з ринками, що розвиваються, є вищою (28,4% 2008 року), ніж, наприклад, у сусідній Польщі (27,4%) або Болгарії (18,4%), але відстає від Росії (29,4%), Чехії (30,6%), Литви (29,7%) і тим більше від Білорусі (45,4%).

Україна, як і Росія, за характеристикою міжособистісної довіри є напівпериферійною країною, як це визначає у своїй класифікації І.Валлерстайн. Цю класифікацію, до речі, активно використовують у своїх оцінках учені Росії⁶. Ми на сьогодні перебуваємо деє на рівні латиноамериканських країн, у яких ступінь довіри наближається у кращому разі до 25%. Отже, наш стан із міжособистісною довірою можна оцінити як найкращий серед найгірших.

Згідно з моніторингом Інституту соціології НАН України, 1992 року рівень міжособистісної довіри в українському суспільстві складав 42,8%⁷. Потім він знизився до 32,4% (1999), але 2004 року, оскільки населення було налаштоване на позитивні зміни, пов'язані з виборами президента, цей показник підвищився до 39,6%. Після цього знову почав падати і 2008 року дорівнював 28,4%. Задля методологічної точності зазначимо, що методика 2008 року була дещо іншою, але загальна картина тривалих спостережень, як показано на рис. 1, не змінилася.

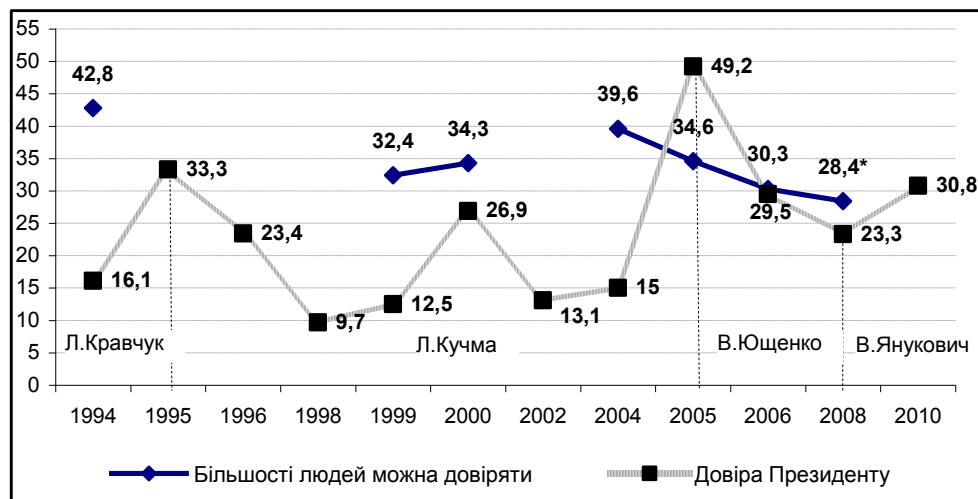
Як видно з даних, поданих на рис. 1, з 1999 по 2004 роки в Україні міжособистісна довіра мала тенденцію до посилення і пов'язувати це треба, передусім, із політичною стабільністю того часу і позитивними змінами в економіці. При цьому домінували політичні процеси, оскільки економічне зростання тривало і після 2004 року, але політична криза у країні, що почалася цього самого року і не завершилася до кінця 2009-го, впливала на ступінь довіри. Політичні процеси впливають на психоемоційне ставлення людей один до одного. Невипадково в періоди глибоких суспільних змін можливі глибокі міжособистісні конфлікти, бо втрачається довіра. Можна чекати, що з часом, коли люди не розподілятимуться на політичних друзів і ворогів, на перший план вийдуть інші цінності й соціальний капітал, що виявляється через довіру, почне зростати.

Сьогодні населення масово втрачає орієнтацію у виборі життєвих цінностей. Результати Національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року, свідчать, що багато що з того, в що вірили наші батьки, "розвалюється на очах". Так відповіли 83,8% опитаних. При цьому 80,6% респондентів вважають, що більшість людей зараз узагалі ні в що не вірить. А ця цифра вже лякає. За останніх 18 років кількість таких людей зменшилася лише на 1,2 п. п., натомість кількість тих, хто не згоден із цим, зросла тільки на 0,3 п. п., тобто практично залишилася на тому самому рівні. Найбезпечніше для насе-

⁶ Див., напр.: Сасаки М., Латов Ю, Ромашкина Г., Давыденко В. Доверие в современной России (компаративистский подход к "социальным добродетелям") // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 87.

⁷ Українське суспільство 1992–1996 рр. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 453.

лення України взагалі "нікому не довіряти" – таким є переконання 49,8% респондентів. Тобто спостерігаємо сталу тенденцію деморалізації жителів України. Вона має високу оцінку – 62,9 % населення.

Примітка: за даними Національного моніторингового опитування Інституту соціології НАН України "Українське суспільство" (автори проекту Є.Головаха і Н.Паніна).

Рисунок 1. Показники міжособистісної й інституційної довіри (інституту Президента) в Україні (1992–2010)

Джерело: Дослідження "Ціннісні орієнтації населення – 2008" у рамках міжнародного дослідницького проекту "Europe Values Survey" (керівник досліджень в Україні – О.Балакірева).

Примітка: за даними Національного моніторингового опитування Інституту соціології НАН України "Українське суспільство" (автори проекту Є.Головаха і Н.Паніна).

Рисунок 2. Показники міжособистісної довіри співвітчизникам та інституційної довіри (інституту Президента) в Україні (1994–2010)

У згаданих дослідженнях виокремлено так звану групу довіри співвітчизникам. У цій якісній характеристиці рівень довіри є значно вищим, аніж у попередніх, і відзначений зростанням – з 30,2% 1994 року до 45,6% – 2010-го. Зіставляючи показники довіри співвітчизникам (див. рис. 2) з показниками міжособистісної довіри (див. рис. 1), бачимо істотну різницю в тенденціях. Чим це можна пояснити? На наш погляд, значним рівнем національної дистанційованості населення України, виміряної за шкалою Богардуса. Індекс національної дистанційованості має шкалу 1–7 балів, тобто середній дорівнює 3,5 бала. Інтегральний індекс національної дистанційованості, складений за 10 національностями, 2010 року мав величину 5,2 бала, тобто вищу за середню на 1,7 бала, що складає понад 50% і 75% від верхнього значення. Тенденція до підвищення зберігалася впродовж усього періоду вимірювань. Зазначимо, що у вихідній точці спостережень (1994) він уже перевищував середній рівень, дорівнюючи 4,4 бала. При цьому явно виокремлювалися національні ознаки, що характеризуються близькістю до соціальних. Індекс національної дистанційованості українців, що проживають за кордоном, 2010 року складав 3,1 бала, росіян – 3,3 бала, тобто був нижчим за середній, що свідчить про близькість до земляків. Для порівняння – у поляків він дорівнює 5,0 балів, євреїв – 5,1, кримських татар – 5,3, китайців – 5,9, чеченців – 6,3 бала.

Процес зростання національної дистанційованості відбувається на тлі дедалі більшого взаємного перетікання не лише капіталів, товарів, але і людей, тобто характеристик, пов'язаних, перш за все, з накопиченням матеріального капіталу, що загалом є досить властивим Україні й українським товарним потокам. Але найголовніше те, що це відбувається в умовах вільного обміну знаннями, нормами і цінностями, які визначають соціальний капітал. Не подолавши національну дистанційованість, ми не підвищимо рівень довіри, а отже, і питому вагу невидимого капіталу.

Таким чином, із проведеного аналізу випливає, що за узагальненими показниками міжособистісної довіри Україна в пострадянському періоді перебувала серед країн із відносно високим рівнем довіри, натомість у роки трансформації вона потрапила у групу країн, близьких до кращих показників бідних держав латиноамериканського регіону.

Проте не лише міжособистісною довірою визначають рівень соціального капіталу у країні. Не менш важливою є інституційна довіра – до державних інститутів (президент, парламент, уряд, силові та регіональні органи влади), неурядові та політичні організації тощо. Особливе значення має довіра до релігійних організацій, засобів масової інформації, громадських організацій, оскільки вони найтісніше імплементовані в духовне і культурне життя країни.

Спочатку звернемося до найбільш стабільного неурядового інституту – церкви і духовництва. Наведені показники свідчать про позитивний стан довіри до церкви і духовництва в українському суспільстві (табл. 3).

У цьому зв'язку варто звернутися до книги А.Денікіна "Нариси російської смуті", в якій він проаналізував три складові російської державності: за віру, царя і вітчизну. Зокрема, він писав, що трагедія російської державності полягала в тому, що російська церква того часу не змогла запропону-

вати сучасне бачення і перспективи розвитку духовного стану суспільства, що дозволило більшовикам швидко прищепити атеїстичні настрої та розправитися з церквою і духівництвом. Церква не давала альтернативних пропозицій виходу з кризи державності. В нинішніх умовах довіри до церкви цей інститут може відіграти консолідуючу роль у розвитку державності, подоланні роз'єднаності та конфліктності в суспільстві. Проте конфліктність між конфесіями в Україні не дозволяє це реалізувати повною мірою.

Таблиця 3

Ступінь довіри засобам масової інформації, церкві, духівництву населення України (1994–2010), % респондентів

Варіант відповіді	1994		1999		2004		2008		2010*	
	ЗМІ	Церква і духівництво	ЗМІ	Церква і духівництво	ЗМІ	Церква і духівництво	ЗМІ	Церква і духівництво	ЗМІ	Церква і духівництво
Зовсім не довіряю	13,8	13,6	11,5	19,0	10,5	10,6	12,5	7,4	10,0	6,5
Переважаю не довіряю	22,8	13,7	19,8	15,7	24,3	12,5	24,0	10,4	23,4	10,2
Переважаю довіряю	17,2	18,9	22,3	17,7	24,4	28,9	29,9	35,4	29,0	37,0
Повністю довіряю	2,7	16,7	3,9	14,2	3,5	15,1	3,1	20,2	1,7	19,4

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 523.

Що стосується засобів масової інформації, то їм зовсім і переважно не довіряли 1994 року – 36,6%, а 2010-го – 33,4%, тобто значна частина населення не довіряє інформаційному простору, в якому воно перебуває (див. табл. 3). Проте кількість тих, хто вірить ЗМІ, зросло з 19,9% (1994) до 30,7% (2010), що важливо, бо засоби масової інформації, як відомо, формують громадську думку, світогляд населення. Але оскільки вони, як правило, контрольовані власниками і не завжди є об'єктивними, їхня роль у підвищенні довіри між людьми в Україні не може бути вирішальною.

Звернемося до результатів досліджень рівня довіри населення до політичних інститутів, таким як партії та профспілки (табл. 4), які належать до неурядових інститутів.

Загальна тенденція є такою: якщо 1995 року партіям не вірили 67,1% населення, то 2010-го – 60,4%, тобто практично так само, а профспілкам не довіряло 2010 року 43,5%. Повністю або частково цього самого року партіям довіряло 7,7% населення, а профспілкам – 15,8%. Річ у тім, що ідеологічна складова діяльності партій, що історично склалася, в незалежній Україні практично відсутня. На першому плані спостерігаємо індивідуалізовану мотивацію політичної поведінки, яка визначається, здебільшого, метою отримання доступу до влади і, зрештою, до контролю над власністю.

Таблиця 4

**Ступінь довіри населення політичним партіям і профспілкам України
(1995–2010), % респондентів**

Варіант відповіді	1995		2002		2004		2008		2010*	
	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки	Партії	Профспілки
Зовсім не довіряю	42,3	–	34,1	23,9	28,0	20,2	28,0	19,3	28,7	20,1
Переважно не довіряю	24,8	–	27,6	18,1	31,9	21,4	32,9	23,7	31,7	23,4
Переважно довіряю	2,0	–	6,2	13,9	7,6	14,3	8,8	15,4	6,9	14,4
Повністю довіряю	0,8	–	1,1	3,4	0,9	2,8	0,7	1,6	0,8	1,4

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 527.

Органи законодавчої та виконавчої влади в українському соціумі довірою не користуються: не вірять зовсім і переважно Верховній Раді України станом на 2010 рік 60,4% населення (табл. 5). 1995 року Президентіві не вірили зовсім або переважно 23%, 2010-го – вже 32,9%. Уряду 1995 року не вірило 49,5%, а 2010-го – 43,5% (табл. 6).

Вельми показовим є також ступінь недовіри місцевим органам влади. Так, 2002 року (даних за попередні роки ми не маємо) місцевим органам влади зовсім або переважно не вірили 54,8%, 2010-го – 48,3%, повністю і переважно довіряло місцевим органам влади 2008 року 14,3%, а 2010-го – 17,9%. Аналіз співвідношення недовіри і довіри центральним і місцевим органам влади свідчить, що і на регіональному, і на центральному рівнях влади існує значний відрив влади від народу. Це підтверджує й оцінка ступеня довіри до правоохоронних органів. 1995 року їм не вірили 60,6% населення, 2010-го – 58,6%. Прокуратурі не вірили 2002 року 54,2% населення, 2010-го – 56,5%. Судам не вірили 2002 року – 54,4%, 2010-го – 60,8%.

Рівень довіри 2010 року до інститутів влади: Президент – 30,8%, Уряд – 19,6%, місцеві органи влади – 17,9%. Оцінка недовіри бізнесу

Таблиця 5

**Ступінь довіри населення Верховній Раді України (1995–2009),
% респондентів**

Варіант відповіді	1995	1999	2004	2006	2008	2010*
Зовсім не довіряю	38,6	37,7	28,9	18,7	25,0	22,3
Переважно не довіряю	22,0	24,8	34,2	30,9	33,9	28,1
Переважно довіряю	6,5	6,2	7,9	13,6	11,0	12,8
Повністю довіряю	3,0	1,3	1,2	1,6	1,2	1,4

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 526.

Таблиця 6

**Ступінь довіри населення органам виконавчої влади в Україні
(1995–2010), % респондентів**

Варіант відповіді	1995			2004			2006			2008			2010*		
	Президент	Уряд	Місцеві органи управління	Президент	Уряд	Місцеві органи управління	Президент	Уряд	Місцеві органи управління	Президент	Уряд	Місцеві органи управління	Президент	Уряд	Місцеві органи управління
Зовсім не довіряю	7,5	28,2	н.д.	30,2	25,6	22,0	19,9	18,8	19,2	23,3	25,6	20,8	14,6	18,8	19,9
Переважаючо не довіряю	15,8	21,3	н.д.	27,9	32,1	28,9	21,1	29,2	29,6	26,5	28,1	29,9	18,3	24,7	28,5
Переважаючо довіряю	27,6	11,8	н.д.	12,6	9,6	14,8	23,9	13,6	15,4	19,7	15,4	19,4	24,5	17,2	16,8
Повністю довіряю	9,7	4,1	н.д.	2,4	1,6	1,8	5,6	2,1	1,6	3,6	3,1	1,5	6,3	2,4	1,1

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг соціальних змін. – К., 2008. – С. 525–526.

Таблиця 7

Рівень довіри бізнесу в Україні (1994–2010), % респондентів

Варіанти відповідей	1994				2006				2010*			
	Приватні підприємці	Банки	Страхові компанії	Добродійні фонди, громадські об'єднання	Приватні підприємці	Банки	Страхові компанії	Добродійні фонди, громадські об'єднання	Приватні підприємці	Банки	Страхові компанії	Добродійні фонди, громадські об'єднання
Зовсім не довіряю	24,3	38,5	45,3	27,3	15,1	19,3	29,8	23,2	17,4	35,4	37,8	22,2
Переважаючо не довіряю	21,1	23,6	23,1	22,5	24,7	27,3	31,7	26,8	23,9	31,9	30,5	25,3
Переважаючо довіряю	11,9	8,5	5,3	12,2	16,8	18,3	7,8	10,3	15,1	9,2	6,5	13,7
Повністю довіряю	1,9	1,3	1,5	3,0	1,4	1,6	0,9	1,9	0,8	0,8	1,1	1,8

* За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 465–466.

в Україні є дуже високою. На табл. 7 бачимо, що 2010 року представники бізнесу рівень недовіри населення мали: приватні підприємці – 41,3%, банки – 67,3%, страхові компанії – 68,5%, а ступінь часткової або повної довіри не перевищував ні по одному з указаних представників і 16%. Надзвичайно висока недовіра і до представництв громадських організацій. 2010 року вона не була вищою за 15,5%.

За даними табл. 8 очевидно, що інституційна складова довіри в Україні загалом є вельми низькою, особливо вона виокремлюється на тлі міжнародних показників довіри до бізнесу і неурядових організацій.

Таблиця 8

Ступінь повної та переважної інституційної довіри в Україні та світі (1994–2010), % респондентів

Різновиди інституційної довіри	1994	2007 ¹⁾		2010 ²⁾
		Країни, що розвиваються	Розвинені країни	
Державні органи влади				
Президент	16,1			30,8
Верховна Рада	9,7			14,2
Уряд	11,4	46,0	38,0	19,6
Місцеві органи влади	14,3			17,9
Міліція	12,8			13,6
Прокуратура	12,4			11,0
Неурядові організації				
Засоби масової інформації	19,9	56,0	37,0	30,7
Політичні партії	2,8 ³⁾			7,7
Профспілки	17,3 ⁴⁾			15,8
Церква і духовництво	35,6	46,0	38,0	56,4
Добродійні фонди, громадські асоціації й об'єднання	15,2	53,0	52,0	15,5
Бізнес				
Приватні підприємці	13,8	60,0	47,0	15,9
Банки	9,8			10,0
Страхові компанії	6,8			7,6

¹⁾ Edelman Trust Barometer, 2007. – Р. 1.

²⁾ За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 року.

³⁾ Дані опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України 1995 року.

⁴⁾ Дані опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України 2002 року.

Джерело: Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К., 2009. – С. 479–480.

Практично всі інститути, за винятком Президента, ЗМІ і церкви, мають високий рівень недовіри. Ступінь довіри центральним і місцевим органам влади значно поступається показникам не лише розвинених країн, а і країн, що розвиваються. Зазначимо, що у формуванні невидимого капіталу і, відповідно, накопиченні багатства важливішу роль відіграють неурядові організації та бізнес. У країнах менш розвинених і менш багатих державні інститути є доволі сильними і, як відомо, беруть на себе повноваження з перерозподілу доходів для бідних верств населення, часто

ухвалюючи рішення не на їхню користь. Тому населення вимушено віддавати перевагу інститутам, які можуть про нього потурбуватися. Збагачення правлячої еліти – один із механізмів, за допомоги якого вона закріплює своє панування в суспільстві, формуючи надмірне розшарування його членів, і таке розшарування, якщо його не утримувати в узді, як пише М.Прохоров, веде до загибелі суспільства загалом⁸. "Боротьба протилежностей", що виявляється в розшаруванні суспільства, як правило, не має меж, але ми маємо виходити з того, що "...боротьба протилежностей виявляється моментом "єдності протилежностей", його продовженням і формою існування"⁹. Українська держава намагається розв'язати проблему розшарування шляхом збільшення держвидатків на соціальні потреби. Але тут починають активно діяти вже відпрацьовані механізми, що дозволяють за рахунок соціальної підтримки бідних збільшувати доходи багатих, у тому числі державних службовців. Таким чином держава потрапляє в пастку загострення боротьби протилежностей, але, на жаль, не просувається до їх єдності. Адже лише за досягнення їх єдності з'являється надія на успіх модернізації та розвитку країни загалом. Тим самим долаються або нівелюються ілюзії суспільства споживання, в якому поліпшується добробут. Проте "В суспільстві споживання, коли влада обертається з державного насильства в голос експертизи, моди, здорового глузду і громадської думки (навіть коли це досягнуто, і тим більше, коли це не досягнуто. – В.Г.), людина втрачає свободу непомітно, оскільки великий інквізитор розсіяний у всьому соціальному просторі... Доведена до логічного завершення свобода в умовах сучасності реалізується у глобальній перемозі лібералізму, наріжним каменем якого є індивід із його непорушними правами і свободами. І ця перемога обертається світоглядною кризою ... суспільство, сім'я і держава стають не джерелом моралі та легітимізації... Відповідно, всі звичні інститути..., якщо не зазнають приголомшливого фіаско, то переживають суттєве падіння своєї ефективності"¹⁰.

Але повернімося до України. Скориставшись класифікацією А.Олейника, констатуємо, що соціальна взаємодія у країні є близькою за багатьма характеристиками до визначення "паралізована". Влада не здатна повністю контролювати ситуацію, а саморегулювання відносин ускладнене взаємною недовірою¹¹. Очевидно, що поліпшити стан може високий рівень довіри до інституту влади, яку втілює Президент України. Такий рівень довіри мали і Президент Л.Кучма, і Президент В.Ющенко, і зараз має Президент В.Янукович. Подивимося, наскільки довіряло населення президентам, які посідали пост останніми роками. Так, Л.Кучма двічі після виборів отримував значний підйом довіри. 1995 року він дорівнював 33,3%. Другий підйом був 2000 року, але вже на рівні 26,9%. Президент

⁸ Прохоров М.М. Образование и религия в постсоветской России // Свободная мысль. – 2010. – № 1. – С.105–118.

⁹ Прохоров М.М. О модернизации государства в постсоветской России // Свободная мысль. – 2010. – № 6. – С. 6.

¹⁰ Мартынов В. Идея свободы как утопия модерна // Свободная мысль. – 2010. – № 6. – С. 70–71.

¹¹ Див.: Олейник А.Н. "Жизнь по понятиям": институциональный анализ повседневной жизни российского простого человека // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 44.

В.Ющенко піднявся до 49,2%, але потім розгубив свої переваги і програв нові вибори. В.Янукович отримав 30,8%, але це менше, ніж Л.Кучма 1995-го і В.Ющенко 2005-го. Ситуація може покращати, якщо В.Януковичу вдасться укріпити довіру до інших інститутів і тим самим подолати "паралізованість" суспільства, а також досягти вищого ступеня контролюваності ситуації для здійснення скоординованих дій влади і суспільства. Можна буде також позитивно впливати на рівень міжособистісної довіри, а отже, нарощувати невидимий капітал суспільства, оскільки з іншими складовими капіталу у країні, особливо з засобами виробництва, стан справ є не найкращим. Поки що ситуація залишається невизначеною. Вже є перші сигнали про суперечності між сформованими гілками влади. Президентство починає хитатися в бік втрати довіри, про що свідчать дані про конфлікти з шахтарями, які розпочали страйк у зв'язку з невиплатою заробітної плати, про страйк підприємців, спричинений податковим пресом, зростає невдоволеність населення з приводу невиконання обіцянок про непідвищення цін на газ, прагнення збільшити пенсійний вік тощо. На покращення координованості дій могли б вплинути ЗМІ та церква, але перші пов'язані залежністю від власників, а другі переживають міжконфесійний розкол.

Прокоментуємо в контексті проблем України деякі узагальнені глобальні тенденції, подані дослідженнями рівня довіри (2010), які щорічно проводить компанія "Edelman". Низка значущих тенденцій, як показує дослідження, не координуються з наявними в Україні, що є важливим у світлі інтеграційних перспектив нашої країни. Одна з них – зростання впливу у світі неурядових організацій. Незважаючи на те, що неурядові організації під час політичних подій 2004 року, пов'язаних із виборами Президента України і так званою помаранчевою революцією, відіграли значну роль, принципово довіра до них не зросла й участь людей у їх діяльності залишається на тлі інших країн невисокою. Проте саме НУО покликані відіграти в нових, посткризових, умовах стабілізуючу роль. Уже зараз очевидно, що й у держави, й у ринку виникнуть нові сфери діяльності та повноважень. І щоб ці інститути ефективно взаємодіяли, має активізуватися роль неурядових організацій, співпраця з якими, згідно з "Trust Barometer", сприяє зростанню довіри. Президентів як інституту з найвищим в Україні рівнем довіри досягти успіху без участі суспільства і неурядових організацій буде важко. Існуючі суперечності не буде розв'язано, і ми прийдемо до конфлікту, який може спричинити тенденцію посилення центральної та місцевої влади, що є характерним для країн з авторитарними методами управління.

Випадає Україна і з загальносвітової тенденції довіри бізнесу. На Заході йому довіряють більше, ніж владі та засобам масової інформації. Згідно з ключовим висновком "Trust Barometer", щоб підвищити довіру до бізнесу, потрібно діяти спільно з владою. Проте в Україні дотримуватися цього висновку вельми складно, оскільки влада і бізнес часто діють разом на користь бізнесу, а не більшості населення. Але для подолання розриву в політичному і суспільному, та й економічному житті України надалі доведеться піти шляхом, на який указує "Trust Barometer". Успіхи в бізнесі та соціальній діяльності рівною мірою формують довіру до бізнесу. У країнах Євросоюзу існує небезпека, що після кризи бізнес повернеться до своїх "старих звичок". Як указує "Trust Barometer", бізнес має врахо-

увати інтереси не лише власних акціонерів, а й усіх зацікавлених сторін, бути прозорим, добродійним, виконувати зобов'язання перед бюджетом і підтримувати соціальні стандарти.

У 2009–2010 роках у європейських країнах спостерігаємо тенденцію зростання довіри до влади. В Італії, наприклад, 2009 року воно склало 26 п. п. і до 2010 року досягло 59%; у Голландії – 15 п. п., або з 60% підвищилося до 75%; в Іспанії, незважаючи на глибоку кризу, – 14 п. п. (з 40% до 54%); у Німеччині – 6 п. п. (з 34% до 40%); у Франції – 6 п. п. (з 30% до 36%), у Великобританії – 3 п. п. (з 46% до 49%). Натомість рухаємося в іншому напрямку. Очевидно, що це суперечить задекларованим Україні намірам подальшої інтеграції в ЄС.

Розвиток України в оптимальному уявленні – це зміцнення інституційної довіри через інститути Президента України, а також незалежні ЗМІ, неурядові організації та церкву, що водночас підвищуватиме рівень соціального капіталу. І лише так треба рухатися, долаючи відчуження влади від населення. Існуюче відчуження сформоване внаслідок корумпованості та непрофесіоналізму, а також прагнення до поєднання сили влади і сили капіталу. Нам потрібний розвиток соціального капіталу, який є найбільшим багатством у світі. Багатство в людях. XXI століття – це століття багатих людей, що мають невидимий капітал, але не тих, хто контролює природну ренту і матеріальні потоки. Час повертати!

Сучасний розвинений світ, незважаючи на світоглядну кризу традиціоналістської моралі, акцентує на постматеріалістичних цінностях, за яких розвиток людини, її свобода – "як перманентне звільнення, цінність якого поміщена всередині неї"¹² самої, і здібності до самовдосконалення є головними. Ми ж поки не подолали примату матеріалістичних цінностей буття, на що вказують соціологічні дослідження, якими встановлено, що основні постматеріалістичні цінності загалом в Україні підтримує менше одного відсотка населення¹³. Наше населення орієнтується на посилення патерналізму, і це може бути використано нинішньою державою для подолання свого відчуження від суспільства. Проте без широкої участі людини, без громадянських інститутів подолати відчуження неможливо. Ще не пізно встати на шлях розвитку інститутів, у рамках яких людина обстоюватиме особисті, а також суспільні інтереси перед владою і бізнесом, формуючи інституційні системи, здатні ухвалювати і реалізовувати якісні управлінські рішення на підставі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Для здійснення цього у країні є ресурси. У структурі світового природного багатства, як відомо, питома вага орних земель для країн із низьким доходом досягає 59%. Наявні в Україні орні землі – це найкращі у світі чорноземи. Продовольча криза відкриває нам шлях до доходів, які цільово мають бути спрямовані на розвиток людини і підйом на цій основі соціального капіталу, що є базовою підставою сучасного багатства і різноманітності життя, а отже, і розвитку.

¹² Мартянов В. Идея свободы как утопия модерна. – С. 76.

¹³ За результатами дослідження "Ціннісні орієнтації населення – 2006" у рамках міжнародного дослідницького проекту "World Values Survey" (керівник досліджень в Україні – О.Балакірева).